

Lorestan University

Modern Ijtihad on the Rights of the Child Born out of Wedlock: A Jurisprudential Reassessment and Reform-Oriented Approaches

Mansoureh Arjomandifard

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Foundations of Islamic Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.
Email: arjomandifard@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 31 October 2025
Received in revised form 23 January 2026
Accepted 21 February 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:

Child Born Out of Wedlock,
Islamic Jurisprudence,
Contemporary Ijtihad,
Human Dignity,
Legitimate Lineage

ABSTRACT

Objective: This study aims to revisit and critically analyze the legal rulings related to a child born out of wedlock (walad al zina) in Islamic jurisprudence. It seeks to explore the reformative capacities within Imami jurisprudence by engaging with contemporary foundations such as human dignity, the higher objectives of Sharia (maqasid al sharia), and modern scientific evidence, including DNA testing. The primary objective is to demonstrate the feasibility of revising certain traditional rulings without departing from the fundamental principles of Islamic law.

Method: Employing an analytical comparative approach, the article examines classical sources of Shia and Sunni jurisprudence. It analyzes traditional evidentiary bases such as the Quran, the Sunna, ijma (consensus), and qiyas (analogical reasoning), as well as legal maxims like sadd al dhara'i (blocking the means) and the preservation of lineage. These are then compared with ijtihad based principles including reason, public interest (maslaha), and the no harm rule (qaidat la darar).

Results: The study indicates that many classical rulings concerning a child born out of wedlock such as the denial of paternal lineage, exclusion from inheritance, restrictions on testimony and judicial authority, and limitations regarding custody and financial support were formulated primarily to safeguard the family structure and protect legitimate lineage. However, an analysis grounded in contemporary ijtihad principles and scientific advancements reveals that certain aspects of these rulings may be revisited. Imami jurisprudence demonstrates the capacity to adopt more humane and context sensitive approaches aligned with modern social realities.

Conclusion: The research concludes that Islamic jurisprudence, when approached through dynamic ijtihad and guided by principles such as reason, public interest, and the no harm rule, possesses the ability to respond effectively to emerging social needs. This adaptive capacity can pave the way for reforming certain rulings related to a child born out of wedlock without compromising the essential foundations of Sharia.

Cite this article: Arjomandifard, M. (2026). Modern Ijtihad on the Rights of the Child Born out of Wedlock: A Jurisprudential Reassessment and Reform-Oriented Approaches. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-23. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065591.1382>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065591.1382>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

The legal, jurisprudential, and social status of walad al zina a child born out of an illicit or non-marital relationship has long constituted one of the most controversial and ethically charged topics in Islamic jurisprudence. It lies at the intersection of personal morality, private law, and public welfare. Within classical fiqh, drawing upon transmitted sources such as Qur'anic verses and prophetic traditions, as well as legal principles including al-walad lil-firash ("the child belongs to the marital bed") and Sunni doctrines such as sadd al-dharai ("blocking the means"), a series of rulings emerged. These include the denial of paternal lineage, exclusion from inheritance, prohibition from bearing witness or exercising judicial authority, and restrictions concerning custody and financial maintenance. Such rulings were traditionally justified by reference to the preservation of the family structure, the prevention of lineage confusion, and the protection of communal moral integrity. In the modern era, however, the dramatic evolution of human rights discourse, the emphasis on inherent human dignity, and advances in scientific inquiry particularly genetic testing and DNA-based proof of parentage have generated new lines of questioning regarding the compatibility of these classical rulings with contemporary standards of social justice and child rights. These questions have brought to the forefront a pressing need to re-examine the epistemic foundations of the traditional approach and to activate the dynamic potentialities of ijihad in developing legal interpretations capable of responding to modern realities while remaining faithful to the essential principles of Islamic jurisprudence.

Method

Employing an analytical comparative approach, the article examines classical sources of Shia and Sunni jurisprudence. It analyzes traditional evidentiary bases such as the Quran, the Sunna, ijma (consensus), and qiyas (analogical reasoning), as well as legal maxims like sadd al dhara'i (blocking the means) and the preservation of lineage. These are then compared with ijihad based principles including reason, public interest (maslaha), and the no harm rule (qaidat la darar).

Results

The study indicates that many classical rulings concerning a child born out of wedlock such as the denial of paternal lineage, exclusion from inheritance, restrictions on testimony and judicial authority, and limitations regarding custody and financial support were formulated primarily to safeguard the family structure and protect legitimate lineage. However, an analysis grounded in contemporary ijihad principles and scientific advancements reveals that certain aspects of these rulings may be revisited. Imami jurisprudence demonstrates the capacity to adopt more humane and context sensitive approaches aligned with modern social realities.

Conclusion

A comprehensive examination of the subject under discussion demonstrates its critical importance and its far-reaching implications across individual, social, and global dimensions.

This issue is not only recognized as a determining factor in addressing contemporary challenges such as environmental crises, social inequalities, and unsustainable development, but also as a foundational element for realizing future aspirations, including scientific progress, inclusive justice, and ecological sustainability. Evidence suggests that neglecting this matter may exacerbate existing crises and give rise to new challenges, imposing significant human and economic costs. Furthermore, the analysis of proposed solutions indicates that the successful implementation of these strategies requires coordinated collaboration among governmental institutions, the private sector, and civil society. For instance, the adoption of advanced technologies such as artificial intelligence and clean energy, combined with transparent and data-driven policymaking, can contribute to the optimization of resources and the reduction of waste. In addition, public education and the promotion of social awareness particularly within underprivileged communities play a crucial role in fostering social acceptance and encouraging active participation. Nevertheless, the challenges ahead should not be underestimated. Financial constraints, resistance to change, and political disagreements may slow or complicate the process of implementation. Overcoming these obstacles requires flexible approaches, sustained investment in research and development, and the strengthening of international dialogue aimed at achieving broader global consensus. Moreover, adherence to ethical principles and the assurance of equitable access to the benefits of progress remain essential to ensure that no group is left behind in the course of these transformations. At the macro level, the consequences of inattention to this issue extend beyond geographical boundaries and generational limits. Climate change, ecosystem degradation, and widening digital divides exemplify the far-reaching nature of these impacts. Therefore, immediate and coordinated action is not merely an option but a necessity for securing a safe and prosperous future for coming generations.

In conclusion, this issue may be viewed as a bridge between the present condition and a more desirable future. Strategic investment in this domain, accompanied by collective wisdom and political commitment, has the potential to generate a positive cycle of innovation, prosperity, and sustainability. Historical experience demonstrates that humanity has repeatedly relied on cooperation and creativity to overcome crises. Drawing upon these capacities and the lessons of the past, it is possible to envisage a path toward a more resilient and human-centered society. Within this framework, the proposed approaches while preserving the immutable principles of the Sharia illustrate that Islamic jurisprudence, through the instruments of *ijtihad*, can serve as a guardian of justice and a protector of human rights.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

اجتهاد نوین در حقوق ولدالزنا: بازخوانی فقهی و ارائه رویکردهای اصلاحی

منصوره ارجمندی فرد

استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: arjomandifard@pnu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>هدف: این پژوهش به دنبال بازخوانی و تحلیل دوباره احکام مربوط به «ولدالزنا» در فقه اسلامی است و می‌کوشد ظرفیت‌های اصلاحی موجود در فقه امامیه را با استفاده از مبانی نوین مانند کرامت انسانی، مقاصد شریعت، و داده‌های علمی جدید از جمله آزمایش (DNA) بررسی کند. هدف اصلی، نشان دادن امکان بازنگری در برخی احکام سنتی بدون عدول از اصول بنیادین فقه است.</p> <p>روش پژوهش: مقاله با رویکرد تحلیلی-تطبیقی و بر پایه مطالعه منابع کلاسیک فقه شیعه و اهل سنت، به بررسی ادله سنتی مانند کتاب، سنت، اجماع و قیاس، و نیز قواعدی مانند سد الذرائع و حفظ نسب پرداخته و آنها را با مبانی اجتهادی همچون عقل، مصلحت و قاعده لاضرر مقایسه می‌کند.</p> <p>یافته‌ها: مطالعه نشان می‌دهد که بسیاری از احکام سنتی درباره فرزند نامشروع مانند عدم انتساب نسب به پدر، محرومیت از ارث، محدودیت در شهادت و قضاوت، و احکام مربوط به حضانت و نفقه بر اساس ملاحظات حفظ نظام خانواده و صیانت از نسب وضع شده‌اند. با این حال، تحلیل مبانی اجتهادی و یافته‌های علمی معاصر نشان می‌دهد که امکان بازنگری در بخشی از این احکام وجود دارد و فقه امامیه ظرفیت پذیرش رویکردهای انسانی‌تر و متناسب با شرایط زمانه را دارد.</p> <p>نتیجه‌گیری: پژوهش نتیجه می‌گیرد که فقه اسلامی، در پرتو اجتهاد پویا و استفاده از اصولی چون عقل، مصلحت و قاعده لاضرر، توانایی پاسخگویی به نیازهای نوپدید اجتماعی را دارد. این ظرفیت می‌تواند زمینه‌ساز اصلاح برخی احکام مربوط به ولدالزنا باشد، بی‌آنکه به اصول بنیادین شریعت خدشه‌ای وارد شود.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی،</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>ولدالزنا، فقه اسلامی، اجتهاد معاصر، کرامت انسانی، نسب شرعی</p>

استناد: ارجمندی فرد، منصوره. (۱۴۰۵). اجتهاد نوین در حقوق ولدالزنا: بازخوانی فقهی و ارائه رویکردهای اصلاحی. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی*

اسلامی، (۹) ۵، ۲۳-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065591.1382>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2065591.1382>

مقدمه

مسئله فقهی و حقوقی و اجتماعی «وَلَدُ الزَّانَا» (فرزند متولد از رابطه نامشروع) از دیرباز در فقه اسلامی به عنوان یکی از چالش برانگیزترین مباحث در تقاطع اخلاق فردی، حقوق خصوصی و مصالح عمومی تلقی شده است. در فقه سنتی، با استناد به ادله نقلی (آیات، روایات) و اصولی مانند «الْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ» و قواعد خاص اهل سنت نظیر «سَدُّ الدَّرَائِعِ»، احکامی چون عدم انتساب نسب به پدر، محرومیت از ارث، ممنوعیت شهادت و قضاوت، و محدودیت در حضانت و نفقه برای ولدالزنا مقرر گردیده است. این احکام عمدتاً با هدف حفظ «نظام خانواده»، جلوگیری از «اختلاط انساب»، و صیانت از حریم اخلاقی جامعه توجیه شده‌اند. با این حال، در فضای معاصر و در پرتو تحولات عمیق در حوزه حقوق بشر، کرامت ذاتی انسان، و پیشرفت‌های علمی - به‌ویژه در زمینه اثبات نسب از طریق آزمایش‌های ژنتیکی - پرسش‌هایی نوین در باب انطباق این احکام با موازین عدالت اجتماعی و حقوق کودک پدید آمده است؛ پرسش‌هایی که بازنگری در مبانی استنباط و به‌کارگیری ظرفیت‌های اجتهادی را ضرورتی دوجندان می‌نماید.

هدف پژوهش

این پژوهش با هدف واکاوی تحولات اجتهادی در احکام ولدالزنا، به دنبال پاسخگویی به این پرسش کلیدی است: «اجتهاد نوین فقهی چگونه میان پابندی به اصول شرعی و پاسخ به ضرورت‌های حقوقی-اجتماعی جهان امروز توازن برقرار کرده است؟» در این راستا، به تحلیل مبانی فقه سنتی، بازخوانی ادله در پرتو مقاصد الشریعه، و بررسی راهکارهای معاصر برای کاهش تبعیض‌های ناعادلانه علیه کودکان بی‌گناه می‌پردازد.

پرسش های پژوهش

۱. تحولات اجتهادی در احکام ولدالزنا چه تأثیری بر بازتعریف مفاهیمی مانند ((نسب))، ((عدالت)) و ((مسئولیت مدنی)) در فقه معاصر داشته است؟
۲. چگونه پیشرفت‌های علمی مانند آزمایش‌های (DNA) تحولات اجتماعی، چار چوب های سنتی اثبات نسب و حقوق ارث را متحول ساخته اند؟

فرضیه پژوهش

فرضیه ی این پژوهش آن است که فقه اجتهادی و پویای شیعه با بهره‌گیری از ظرفیت‌هایی همچون مصلحت، عدالت، و قاعده لاضرر، توان بازخوانی و تعدیل احکام سنتی مرتبط با ولدالزنا را داراست؛ به‌گونه‌ای که ضمن حفظ مرجعیت نصوص و التزام به اجماع فقهی، در مواردی نظیر پذیرش ارث از مادر و حضانت بر پایه مصلحت کودک، به سوی همگرایی با معیارهای حقوقی عدالت‌محور در سطح بین‌الملل گام برمی‌دارد.

پیشینه پژوهش

مطالعات انجام‌شده در زمینه احکام فقهی و حقوقی ولدالزنا را می‌توان در چهار محور عمده بررسی کرد:

منابع فقهی کلاسیک

در منابع فقهی متقدم، احکام مربوط به ولدالزنا عمدتاً با تکیه بر ادله‌ی نقلی (آیات و روایات) و اصول فقهی رایج مانند «الولد للفراش» مطرح شده‌اند. به‌عنوان نمونه، ابن‌قدامه در *المعنی* (1413ق، ج ۷، ص ۲۹۶) محرومیت‌های حقوقی این گروه از ارث، قضاوت و امامت جماعت را به تفصیل بیان کرده و بر اجماع فقها در این زمینه تأکید کرده است. همچنین، شیخ طوسی در *المبسوط*

(1420ق، ج ۴، ص ۳۱۵) تبعیت ولدالزنا از مادر در برخی احکام را مورد توجه قرار داده است. در مجموع، این منابع نمایانگر رویکرد سخت‌گیرانه و غیرقابل‌تغییر نسبت به این مسئله هستند.

پژوهش‌های معاصر و اجتهاد نوین

در دهه‌های اخیر، برخی از فقیهان و پژوهشگران با بهره‌گیری از اصول اجتهادی معاصر، امکان بازنگری در برخی احکام مرتبط با ولدالزنا را بررسی کرده‌اند. سید محمدحسین فضل‌الله در *الفقه والحیاء* (1423ق، ص ۱۴۵) با استناد به مقاصد شریعت، بر امکان تعدیل این احکام تأکید دارد. همچنین محمد ابوزهره در *الاحوال الشخصیه* (1395ق، ص ۲۱۹) اصلاحات حقوقی در برخی کشورهای اسلامی را بررسی کرده و روند فاصله‌گیری از دیدگاه‌های سنتی را تحلیل کرده است.

پایان نامه‌ها و رساله‌های دانشگاهی

مطالعات دانشگاهی نیز به این مسئله پرداخته‌اند. پایان‌نامه دکتری در دانشگاه الازهر با عنوان *تأثیر اصول مقاصدی بر احکام فقهی ولدالزنا* (النجار، ۱۴۳۶ق) نقش مقاصد شریعت در بازبینی این احکام را بررسی کرده است. همچنین رساله‌ای در دانشگاه تهران با عنوان *بررسی فقهی و حقوقی جایگاه ولدالزنا در احکام مدنی و کیفری* (حسینی، ۱۳۹۷ش)، به مقایسه تطبیقی فقه امامیه و اهل سنت در این حوزه پرداخته است. با این حال، همچنان در بسیاری از این آثار، تحلیل اصولی و مقاصدی به صورت منسجم و نظام‌مند انجام نشده است.

مقالات علمی و پژوهشی

برخی نشریات تخصصی مقالاتی در این حوزه منتشر کرده‌اند. برای مثال، معینی‌فر در مقاله‌ای با عنوان *بررسی حقوق کودک بر هویت در اسلام و اسناد بین‌المللی* (1399)، فصلنامه حقوق خانواده، ابعاد فقهی و حقوقی ثبت هویت کودک نامشروع را بررسی کرده است. همچنین عظیم‌زاده اردبیلی در مقاله *حقوق خانوادگی کودکان خارج از نکاح؛ مطالعه تطبیقی* (1398)، به بررسی اصلاحات تقنینی در برخی کشورها پرداخته و راهکارهایی برای کاهش تبعیض حقوقی پیشنهاد داده است.

جمع‌بند پیشینه

مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد که عمده آثار، بر احکام سنتی و دیدگاه‌های تثبیت‌شده تمرکز داشته‌اند، اما در سال‌های اخیر گرایش‌هایی نوپدید مبتنی بر اجتهاد پویا نیز مطرح شده است. با این حال، خلأهایی پژوهشی در این زمینه قابل شناسایی است:

۱. بازتعریف قواعد فقهی‌ای چون «سد ذرائع» و «لاضرر» به منظور حمایت از حقوق شرعی و اجتماعی ولدالزنا.
۲. کاربرد روش اجتهادی مقاصدی با محوریت اصولی مانند کرامت انسانی، عدالت اجتماعی و مصلحت.
۳. تحلیل تطبیقی میان فقه امامیه و مذاهب اهل سنت در دو دوره فقه سنتی و معاصر، در موضوعاتی چون نسب، ارث، حضانت، شهادت، قضاوت و نفقه.

روش پژوهش

این تحقیق با رویکردی تحلیلی-تطبیقی و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای منابع فقهی کلاسیک و معاصر انجام شده است. داده‌ها در دو بخش تنظیم شده‌اند:

منابع فقهی سنتی

شامل بررسی آثار برجسته‌ای مانند *جوهر الکلام* (نجفی)، *شرائع الإسلام* (محقق حلی) و *المعنی* (ابن‌فدامه به منظور تبیین مبانی نظری احکام سنتی).

منابع فقهی معاصر

در برگزیده واکاوی فتاوی مراجع معاصر، آثار اجتهادی نوگرا و تحلیل دیدگاه‌هایی از فقهای چون آیت‌الله مکارم شیرازی و شمس‌الدین، به منظور رصد تحولات فقهی در حوزه مورد بحث.
روش تحلیل نیز بر پایه تلفیقی از رویکرد تفسیری در فهم نصوص شرعی و رویکرد تطبیقی در سنجش آرای فقهی استوار است.

احکام اختصاصی ولد الزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی و اصولی

نسب ولد الزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی و اصولی

فقه سنتی و نسب ولد الزنا: در فقه سنتی اسلامی، فرزند ناشی از رابطه نامشروع تنها به مادر خود منتسب می‌شود و از نظر نسبی به پدر هیچ تعلق ندارد. این دیدگاه در میان فقهای امامیه و اهل سنت تقریباً اجماعی است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۲۶۷؛ ابن‌قدامه، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۲۲۶). فقها معتقدند که نسب تنها در چارچوب رابطه مشروع (نکاح) شکل می‌گیرد، و چون زنا فاقد مشروعیت شرعی است، انتساب فرزند به پدر زانی ممکن نیست (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۰۰).

دیدگاه فقه سنتی درباره‌ی نفی نسب ولد الزنا از پدر، بر پایه‌ی ادله‌ی متعددی شکل گرفته است، از جمله:

قاعده (الولد للفراش): این قاعده مبتنی بر حدیث نبوی مشهور است: «الولد للفراش و للعاهر الحجر» (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۱۹۲۷)؛ یعنی فرزند متعلق به بستر مشروع است و زناکار حقی بر او ندارد. فقها از این روایت نتیجه گرفته‌اند که فرزندی که خارج از نکاح شرعی متولد شده، به پدر زانی منسوب نمی‌گردد (علامه حلی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۵۸۵).

روایات: در برخی روایات، انتساب ولد الزنا به پدر صراحتاً نفی شده است؛ از جمله فرمایش امام صادق (ع): «ولد الزنا لا یلحق بأبیه» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۲۴۱). این روایت مستند اصلی فقها در نفی انتساب نسبی فرزند ناشی از زنا به پدر محسوب می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۹۸).

یکی دیگر از دلایل اصلی فقه سنتی، جلوگیری از فساد اجتماعی و اختلاط نسب است. فقها از آیاتی مانند: «ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ» (احزاب: ۵)، این اصل را استنباط کرده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۴۲).

عدم وجود مسئولیت شرعی و حقوقی برای پدر: در نگاه فقهی، پدر تنها نسبت به فرزند مشروع مسئولیت دارد. از آنجا که رابطه زنا، فاقد مشروعیت است، هیچ‌گونه مسئولیت مالی، تربیتی یا حقوقی بر پدر زانی مترتب نمی‌شود (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۲۷۲).

فقه معاصر و نسب ولد الزنا

در فقه معاصر، برخی فقهای امامیه با توجه به تحولات اجتماعی و پیشرفت‌های علمی، دیدگاه‌هایی متفاوت از سنت را ارائه کرده‌اند. این دیدگاه‌ها در سه رویکرد قابل تقسیم است:

استمرار بر رأی سنتی

برخی فقهای معاصر همچنان به مبنای فقه سنتی وفادارند و ولد الزنا را صرفاً به مادر منتسب می‌دانند؛ مانند آیت‌الله سیستانی (۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۹۸).

پذیرش نسب در صورت اقرار یا اثبات علمی

فقهای چون آیت‌الله مکارم شیرازی، در صورت اقرار پدر یا اثبات نسب از طریق آزمایش ژنتیکی (DNA)، انتساب فرزند به پدر را ممکن می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۴۳۵، ج ۲، ص ۴۵۲).

توجه به حقوق کودک و آثار اجتماعی

فقهایی مانند محمدمهدی شمس‌الدین، با تأکید بر کرامت انسانی، بر این باورند که فرزند نباید به دلیل گناه والدین مجازات شود و در حوزه قانون‌گذاری مدنی می‌توان نسب را برای حفظ حقوق کودک به رسمیت شناخت (شمس‌الدین، ۱۴۲۳، ص ۱۷۵).

ارث ولدالزنا در فقه اسلامی: تحلیل تطبیقی و استدلالی

رویکرد فقه سنتی نسبت به ارث ولدالزنا

فقه سنتی، با اتکای بر منابع چهارگانه‌ی اجتهاد (قرآن، سنت، اجماع، عقل)، حکم به محرومیت ولدالزنا از ارث پدری داده است. در این بخش، تلاش می‌شود تا این حکم از منظر روش‌شناسی اصول فقه و تحلیل استدلال‌های ارائه‌شده، مورد بررسی و سنجش قرار گیرد.

تحلیل استنادات قرآنی

مهم‌ترین مستند قرآنی برای این حکم، آیه ۳۳ سوره احزاب است که به حفظ نسب مشروع در نهاد خانواده دلالت دارد. با اینکه این آیه مستقیماً به موضوع ارث اشاره ندارد، اما از منظر ملاک‌یابی (تنقیح مناط) و مفهوم موافقتی، فقها دلالت آن بر لزوم مشروعیت نسب برای ارث را پذیرفته‌اند (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۷، ص ۱۵۷؛ طبرسی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۲۴۵). با این حال، این استنباط، از جهت دلالت تصریحی مورد مناقشه است، چرا که هیچ آیه‌ای به صراحت در این باره حکم نمی‌دهد.

تحلیل روایی: روایاتی مانند "الولد للفراش و للعاهر الحجر" (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۶؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۲) به عنوان دلیل صریح فقهی در نظر گرفته شده‌اند. تحلیل سندی و دلالتی این روایت حاکی از آن است که موضوع آن، بیشتر در مقام اثبات نسب فرزند مشروع در مقابل مدعی زناکار است و نه لزوماً تعیین حکم ارث. بنابراین، توسعه‌ی دلالت روایت به باب ارث، نیازمند اثبات ملاک مشترک یا اجماع است.

اجماع و مبنای اصولی آن: دعای اجماع در این زمینه از سوی فقهای امامیه (طوسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۵؛ حلی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۸) مطرح شده است. با این حال، باید بررسی شود که آیا این اجماع، مستند به دلیل لفظی است یا اجماع تعبدی. در صورت مستند بودن، حجیت مستقلی نخواهد داشت و صرفاً مؤید ادله دیگر خواهد بود.

استصحاب و جایگاه آن در استدلال اصولی: استصحاب عدم مشروعیت نسب، یکی از اصول عملی مورد استناد است. این استصحاب به معنای استمرار وضعیت عدم اثبات نسب مشروع است. اما با توجه به اینکه ارث از احکام وضعی است که نیازمند اثبات است، اجرای استصحاب در اینجا از جهت جریان در شبهه حکمیه محل مناقشه است (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۰۹؛ خراسانی، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۷۵).

اصل عدم تملک و تحلیل کارکرد آن: یکی از اصول فقهی که در مسائل ارث کاربرد دارد، اصل عدم تملک است. طبق این اصل، هرگونه حقی که نیاز به اثبات شرعی دارد، در صورت شک در وجود آن، ثابت نخواهد شد. در مسأله ارث ولد الزنا در نظام ارث اسلامی، تنها افرادی که نسب مشروع آن‌ها احراز شده است، حق مالکیت بر ارث دارند. در مورد ولد الزنا، به دلیل فقدان نسب شرعی، اصل بر این است که حقی بر ارث ندارد مگر اینکه دلیل قطعی برخلاف آن وجود داشته باشد. فقهایی مانند ابن‌قدامة حنبلی (۱۴۱۳، ج ۶، ص ۱۳۸) و فخرالدین رازی (۱۴۲۰، ج ۲۷، ص ۱۵۷) به این اصل برای تأیید حکم سنتی محرومیت ولد الزنا از ارث استناد کرده‌اند.

قاعده احتیاط در فروج و انساب: قاعده احتیاط در فروج و انساب، در اینجا به منزله‌ی قاعده‌ای پیشگیرانه برای حفظ نظام نسب مشروع در جامعه به کار گرفته شده است (ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۱۱؛ مقدس اردبیلی، ۱۴۲۱، ج ۱۰، ص ۲۳۱). با این

حال، این احتیاط نباید منجر به محرومیت ناعادلانه‌ی طفل بی‌گناه گردد، خصوصاً وقتی این محرومیت بر اساس گناه والدین شکل گرفته باشد.

بررسی تطورات فقهی در فقه معاصر

در فقه معاصر، رویکرد برخی از فقها، با تأکید بر عدالت اجتماعی و اصل کرامت انسانی، بازنگری در حکم محرومیت مطلق ولدالزنا را پیشنهاد کرده است. محور استدلالی آنان، تکیه بر مقاصد شریعت و اجتهاد تطبیقی با مقتضیات زمان است.

فقه معاصر و ارث ولدالزنا

برخی از فقهای معاصر مانند سیستانی (۱۴۳۰، ج ۲، ص ۴۸) و خویی (۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۵) معتقدند که ولد الزنا باید از حقوق انسانی خود، از جمله حق ارث از مادر، برخوردار باشد. آن‌ها بر این نکته تأکید کرده‌اند که در مواردی که ارث دادن به ولد الزنا به مصلحت عمومی آسیب نزند، این عمل جایز است. ادله استنادی بدین قرارند:

آیات قرآن: فقهای معاصر به آیاتی مانند آیه ۲ سوره بقره استناد می‌کنند که بر محبت و عدالت اجتماعی تأکید دارد: «يَجِبُهُمْ وَوَجِبُوهُ» این آیه در دیدگاه فقهایی مانند منتظری (۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۲۳) و صانعی (۱۴۳۰، ج ۲، ص ۸۹) به عنوان دلیلی بر لزوم رعایت عدالت اجتماعی برای تمام افراد، از جمله ولد الزنا، استفاده شده است.

روایات: برخی از فقهای معاصر برای اصلاح حکم محرومیت ولد الزنا از ارث، به روایاتی استناد می‌کنند که بر رعایت حقوق انسانی، عدالت اجتماعی و حمایت از کودکان تأکید دارند. این روایات، هرچند در فقه سنتی به‌طور مستقیم در موضوع ارث ولد الزنا به کار نرفته‌اند، اما از دیدگاه فقهای معاصر می‌توان از آن‌ها برای اثبات لزوم رعایت حقوق این افراد استفاده کرد. (شریف رضی، ۱۴۱۴، نامه ۳۱، ص ۴۲۳؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۳۷؛ حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۶۱؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۴). در نتیجه، روایات ذکر شده در فقه معاصر به‌عنوان مبانی‌ای برای بازنگری در احکام مربوط به ولد الزنا استفاده شده‌اند. فقهایی مانند منتظری (۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۲۳) مکارم شیرازی (۱۴۲۷، ج ۱۰، ص ۲۳۴) و صانعی (۱۴۳۰، ج ۲، ص ۸۹) با استناد به این روایات، بر لزوم رعایت عدالت اجتماعی و جبران تبعیض‌های ناعادلانه در نظام ارث تأکید کرده‌اند. از این منظر، برخی از آنان معتقدند که ولد الزنا نباید از ارث مادر محروم باشد و در مواردی که مصلحت عمومی ایجاب کند، می‌توان با اجتهاد پویا در این حکم بازنگری کرد. مقاصد شریعت و مصلحت فقهای معاصر مانند مکارم شیرازی (۱۴۲۷، ج ۱۰، ص ۲۳۴) و جوادی آملی (۱۴۳۲، ج ۳، ص ۱۵۶) بر این باورند که مقاصد شریعت و مصلحت عمومی ایجاب می‌کند که ولد الزنا از حقوق انسانی خود، از جمله ارث از مادر، برخوردار باشد. آن‌ها معتقدند که این رویکرد با اصول عدالت اجتماعی و رعایت حقوق افراد سازگار است. بنابراین، در فقه سنتی، اجماع فقها بر محرومیت ولد الزنا از ارث پدر وجود دارد و این حکم بر اساس آیات قرآن، روایات و قواعد فقهی اثبات شده است. اما در فقه معاصر، برخی فقها مانند سیستانی (۱۴۳۰، ج ۲، ص ۴۸)، خویی (۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۵) و منتظری (۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۲۳) با توجه به مصلحت عمومی و عدالت اجتماعی، پیشنهاد داده‌اند که ولد الزنا از ارث مادر بهره‌مند شود. این تغییر در نگرش، مبتنی بر اصول مقاصد شریعت و نیازهای اجتماعی جدید است.

حضانة ولدالزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی و اصولی

فقه سنتی و حضانة ولدالزنا

استناد به آیات: در قرآن کریم آیه‌ای به‌طور مستقیم درباره حضانة فرزند متولد از زنا وجود ندارد، اما برخی آیات به حقوق مادر و فرزند اشاره دارند که می‌توان از آن‌ها برای استنباط غیرمستقیم استفاده کرد. از جمله، آیه ۱۴ سوره لقمان: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ... حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا...» این آیه تأکید دارد که مادر در دوران بارداری و شیردهی نقش اصلی در رشد و پرورش کودک دارد؛ امری که می‌تواند دلالتی بر تقدم او در حضانة داشته باشد.

روایات: در فقه اسلامی، روایات متعددی درباره حضانت و نگهداری از فرزند وجود دارد که مبنای دیدگاه‌های فقها در این زمینه بوده است. در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت، روایات مربوط به حضانت را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد: ۱. روایات مربوط به اولویت مادر در حضانت فرزند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۰۱؛ طوسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۲؛ ابوداؤد، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۵۹؛ ابن ماجه، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۷۶۹)؛ روایات مربوط به لزوم رعایت مصلحت کودک در حضانت (حر العاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۳۴۰؛ ابوداؤد، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۵۹)؛ روایات درباره مسئولیت پدر در تأمین مالی فرزند (طوسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۲۴۴) (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۰۱)؛ روایات مربوط به حضانت در صورت ازدواج مادر (حر العاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۳۴۱). به طور کلی؛ این روایات نشان می‌دهند که در فقه اسلامی، مادر در حضانت فرزند تا زمانی که ازدواج نکرده باشد، اولویت دارد، اما مسئولیت مالی کودک بر عهده پدر است. همچنین، مصلحت کودک عاملی تعیین‌کننده در حضانت است. در مورد کودکان متولدشده از روابط غیرشرعی، به طور خاص در روایات اشاره نشده است، برخی از فقهای امامیه بر اساس عموماً حضانت، اولویت مادر را مطرح کرده‌اند. در ادامه به نام برخی از این فقها و منابع آن‌ها اشاره می‌شود: ۱. الجبعی العاملی (زین‌الدین بن علی عاملی) - متوفای ۹۶۵ق وی در کتاب "المسالک فی شرح الشرائع" تصریح می‌کند که: الولد المتولد من الزنا، إن كان معروف النسب، فلأمه حق حضانتها، لأنها صاحبة النسب، و الأب لا نسب له شرعاً. «اگر ولدالزنا دارای نسب شناخته‌شده‌ای باشد، مادر به دلیل انتساب به او، حق حضانت دارد، زیرا از نظر شرعی پدر او نسبی ندارد) (الجبعی العاملی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۰۳)، صاحب جواهر (شیخ محمدحسن نجفی) - متوفای ۱۲۶۶ق در کتاب "جواهر الکلام" می‌گوید: (الولد المتولد من الزنا لا أب له شرعاً، و أمه أحق بحضانتها) (ولدالزنا از نظر شرعی پدر ندارد، و مادر او به حضانتش اولویت دارد) (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۲۹۹). آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی - متوفای ۱۳۳۷ق در "العروة الوثقی" می‌نویسد: ولد الزنا يلحق بأمه، و هي أحق بحضانتها (ولدالزنا به مادرش ملحق می‌شود و او به حضانتش اولویت دارد). (یزدی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۵۲۳) ۴. امام خمینی (ره) - متوفای ۱۴۰۹ق در "تحریر الوسیله" اشاره دارد که: (ولد الزنا تابع لأمه فی الحضانت، لعدم ثبوت النسب لأبیه). (ولدالزنا در حضانت تابع مادر است، زیرا نسب پدری او ثابت نیست) (موسوی خمینی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۳۴۸) (آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی - متوفای ۱۴۱۳ق در "مبانی تکملة المنهاج" بیان می‌کند: (إذا لم یکن للولد نسب شرعی من جهة الأب، فالأم أحق بحضانتها).) اگر کودک از جهت پدر نسب شرعی نداشته باشد، مادر به حضانتش اولویت دارد) (خویی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۹۷). در نهایت؛ بسیاری از فقهای امامیه بر این باورند که چون ولدالزنا از نظر فقهی پدر ندارد، مادر به‌عنوان تنها ولی نسبی، اولویت در حضانت دارد. منابع فوق تأیید می‌کنند که فقهایی همچون الجبعی العاملی، صاحب جواهر، سید محمدکاظم یزدی، امام خمینی و آیت‌الله خویی این دیدگاه را پذیرفته‌اند.

اجماع: بسیاری از فقهای اسلامی، از جمله ابن قدامه (۱۴۱۳، ص ۱۸۹)، سرخسی (۱۴۱۴، ص ۲۱۰) و علامه حلی (۱۴۲۰، ص ۱۴۰)، بر این باورند که حضانت کودک در سال‌های نخست زندگی، به‌ویژه تا سن هفت‌سالگی، اولویتاً بر عهده مادر است. آنان بر این مسئله تأکید دارند که مادر از نظر عاطفی، جسمی و روان‌شناختی شایستگی بیشتری برای پرورش کودک دارد و این حکم بر مبنای مصلحت کودک و تأمین نیازهای عاطفی او در سال‌های اولیه حیات است.

عقل: از نظر عقل، حضانت و مراقبت از فرزند در سال‌های اولیه زندگی بر عهده مادر است، زیرا مادر به‌طور طبیعی به فرزند خود علاقه‌مند است و توانایی بیشتری در تربیت کودک دارد. در فقه سنتی نیز این حکم به‌طور ضمنی پذیرفته شده است. (ابن قدامه، ۱۴۱۳، ج ۷، ص ۱۸۹)

سد ذرائع و مصلحت: در برخی از روایات و احکام، فقها به سد ذرائع (جلوگیری از طرق به فساد) توجه کرده‌اند. در مسائل مربوط به ولدالزنا، یکی از دلایلی که برخی فقها برای محدود کردن حقوق این فرزند مطرح می‌کنند، جلوگیری از گسترش فساد اجتماعی است. (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۳۲، ص ۸۹؛ ابن قیم، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۱۵۴؛ شاطبی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۸۹) از آنجا که سد ذرائع عمدتاً در فقه اهل سنت، به‌ویژه نزد مالکیان و ابن تیمیه دارای جایگاه اجتهادی است، در این نوشتار صرفاً برای بازتاب دیدگاه‌های غیرامامیه مطرح شده و به معنای پذیرش حجیت آن در فقه امامیه نیست. در فقه شیعه، قواعدی چون لاجرح، ضرورت، یا مصلحت اهم مبنای تحلیل موانع و احکام مشابه تلقی می‌شوند.

حضانة و ولدالزنا در فقه معاصر: تحلیل فقهی و اصولی

در فقه معاصر، برخی از فقها با توجه به تحولات اجتماعی و تأکید بر کرامت انسانی، نگاه متفاوتی به حقوق فردی و اجتماعی افراد، از جمله فرزندان متولد از زنا، ارائه داده‌اند. این رویکرد نوین تلاش دارد تا با تکیه بر اصولی مانند عدالت، مصلحت و نفی ضرر، به بازخوانی احکام سنتی در زمینه حضانة و ولدالزنا بپردازد.

آیات و روایات: در رویکرد معاصر، بیش از آن که به نسب مشروع یا نامشروع توجه شود، بر ارزش‌های ذاتی انسان تأکید می‌شود. برخی فقهای معاصر با استناد به آیاتی نظیر آیه ۱۳ سوره حجرات: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» و نیز بیاناتی از امام علی (ع) مانند: الناس صفان، إِمَّا أَحُلُّ لَكَ فِي الدِّينِ أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ «(نهج البلاغه، حکمت ۲۴۷) به این نتیجه رسیده‌اند که کرامت انسانی وابسته به تقوا و شخصیت فردی است، نه نسب. از این منظر، ولدالزنا نیز همچون سایر انسان‌ها دارای شأن و حقوق انسانی است. (حجاج، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۹۸۷؛ شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۱۲).

اصول فقهی: فقه معاصر، با بهره‌گیری از ابزارهای اجتهادی همچون عقل، اجماع، و قاعده عدالت، در پی ارائه راه‌حلی منطبق با واقعیت‌های اجتماعی است.

الف) اصل مصلحت: برخی فقها مانند آیت‌الله سید محمدسعید حکیم با تأکید بر اصل مصلحت، معتقدند که تبعیض در حق ولدالزنا برخلاف مصلحت عمومی جامعه است و باید از آن پرهیز شود. این دیدگاه زمینه‌ساز اعطای حقوقی مشابه دیگر کودکان، از جمله در زمینه حضانة، برای این فرزندان است. (حکیم، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۳۴۵)

ب) اصل عدالت: در فقه معاصر، عدالت یکی از اصول کلیدی است. این اصل می‌تواند به این نتیجه برسد که فرزند حاصل از زنا نباید از حقوق خود محروم باشد. عدالت ایجاب می‌کند که اگر مادر در موقعیت مناسبی برای حضانة فرزند خود باشد، فرزند باید تحت سرپرستی او قرار گیرد، حتی اگر متولد از رابطه ای غیر شرعی باشد. (فضل‌الله، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۲۳۴)

ج) قاعده "لاضرر": قاعده «لاضرر» یکی از قواعد فقهی مهم است که فقهای معاصر مانند آیت‌الله مکارم شیرازی بر آن تأکید کرده‌اند. بر این اساس، هیچ حکمی نباید منجر به ضرر برای کودک یا مادر شود. از این رو، سلب حضانة از مادر بدون دلیل موجه، می‌تواند مصداق ضرر تلقی گردد. (مکارم شیرازی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۲۳)

شهادت و ولدالزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی و اصولی

فقه سنتی و شهادت و ولدالزنا

در فقه سنتی، دیدگاه غالب آن است که شهادت و ولدالزنا پذیرفته نمی‌شود؛ زیرا چنین فردی فاقد رابطه نسبی مشروع با پدر است و از منظر اجتماعی و فقهی، برخی فقها او را فاقد اهلیت در شهادت می‌دانند. این نظر عمدتاً بر اساس روایات خاص (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۸۲)، تحلیل فقهی عدالت شاهد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۱، ص ۱۲۳)، و در برخی موارد، با استناد به قاعده «سد ذرائع» (مکارم شیرازی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۵۶) استوار است.

آیات قرآن: آیه دوم سوره نور می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ... وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا...» (نور: ۲). اگرچه این آیه مستقیماً درباره ولدالزنا نیست، اما پذیرش شهادت را مشروط به عدالت کرده است. برخی فقها با تفسیر موسع، ولادت از زنا را قرینه‌ای بر فقدان عدالت ذاتی دانسته و به این آیه در ردّ شهادت و ولدالزنا استناد کرده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۰۹؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص ۱۲۳).

روایات: امام علی (ع) می‌فرمایند: (شهادت و ولدالزنا پذیرفته نمی‌شود). (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۸۲). همچنین در کتاب «المغنی» از ابن قدامه آمده است که شهادت فرزند زنا (ولدالزنا) از نظر حقوقی پذیرفته نمی‌شود. (ابن قدامه، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص

اجماع: در فقه امامیه، فقهایی چون **صاحب جواهر** (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۱۲۳) اجماع بر عدم پذیرش شهادت ولدالزنا را مطرح کرده‌اند. این اجماع در فقه اهل سنت نیز قابل مشاهده است. البته باید توجه داشت که این اجماع ناظر به زمان و شرایط خاص اجتماعی-فرهنگی آن دوره‌هاست.

قاعده "سد ذرائع": برخی از فقه‌های اهل سنت با تکیه بر قاعده "سد ذرائع"، پذیرش شهادت ولدالزنا را منجر به تزلزل جایگاه خانواده و افزایش جرائم اجتماعی دانسته و آن را مسدود کرده‌اند (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۳۲، ص ۸۹). در فقه شیعه، این قاعده به‌عنوان منبع مستقل الزام‌آور پذیرفته نشده و تنها در موارد خاص و با دلایل تقویت‌شده، اعتبار می‌یابد. بنابراین، استناد به آن در فقه امامیه، باید با احتیاط صورت گیرد.

شهادت ولدالزنا در فقه معاصر

در فقه معاصر، با گسترش رویکردهای عدالت‌محور و حقوق بشری، برخی فقها در بازنگری حکم فوق کوشیده‌اند. استدلال آنان بیشتر بر مبنای اصولی چون کرامت انسانی، عدالت اجتماعی و مصلحت عمومی استوار است (فضل‌الله، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۲۳۴؛ حکیم، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۳۴۵؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۲۳۴).

اصل کرامت انسانی: طبق اصل کرامت انسانی، که از آموزه‌های قرآنی و سنت استنباط می‌شود، نباید انسانی به‌سبب عامل خارج از اراده‌ی خود (مانند نحوه ولادت)، از حقوق اجتماعی محروم شود. سید محمدحسین فضل‌الله از فقه‌های معاصر شیعه، در این زمینه بر لزوم بازنگری در پذیرش شهادت تأکید دارد (فضل‌الله، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۲۳۴).

قاعده "لاضرر": این قاعده، یکی از اصول مهم فقهی است که در فقه معاصر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. این قاعده می‌گوید که هیچ فردی نباید به سبب عمل خود، دیگران را در موقعیتی قرار دهد که دچار ضرر شوند. (مکارم شیرازی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۲۳).

عدالت اجتماعی: محروم‌سازی مطلق و همیشگی فردی از حق شهادت، در تناقض با اصل عدالت اجتماعی است. برخی از فتاوی نوین فقهی در امامیه، با تأکید بر رشد شخصیت و رفتار صالح فرد در بزرگسالی، عدالت را امری اکتسابی دانسته و مانعی در پذیرش شهادت نمی‌بینند (حکیم، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۳۴۵).

مصلحت عمومی: از منظر اجتهاد مقاصدی، حفظ نظم اجتماعی و تشویق به بازپروری و عدالت، ایجاب می‌کند که در برخی موارد، شهادت افراد زاده‌شده از زنا پذیرفته شود، خصوصاً اگر واجد عدالت رفتاری باشند و مصلحت قضایی نیز اقتضا کند (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۳۴). لذا؛ در فقه سنتی، به‌دلیل فقدان نسب شرعی و نگاه منفی اجتماعی، شهادت ولدالزنا پذیرفته نمی‌شده است. این دیدگاه عمدتاً بر روایات خاص و اجماع فقها مبتنی است و گاه از قاعده سد ذرائع نیز برای توجیه آن بهره گرفته شده است. اما در فقه معاصر، با استناد به اصولی مانند *کرامت انسانی*، *قاعده لاضرر*، *عدالت اجتماعی* و *مصلحت عمومی*، برخی فقها رویکردی **نوگرایانه** اتخاذ کرده و پذیرش مشروط شهادت ولدالزنا را ممکن دانسته‌اند، مشروط به اثبات عدالت رفتاری و فقدان مفسده.

قضاوت ولدالزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی اصولی

قضاوت ولدالزنا؛ یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های اجتماعی است که در فقه اسلامی، به‌ویژه در فقه سنتی و معاصر بررسی شده است. این بحث شامل استناد به آیات قرآن، روایات، اصول فقهی مانند اجماع، عقل، سد ذرائع، و قاعده «لاضرر» است. بنابراین، در فقه سنتی، به‌دلیل فقدان نسب شرعی و نگاه منفی اجتماعی، شهادت ولدالزنا پذیرفته نمی‌شده است. این دیدگاه عمدتاً بر روایات خاص و اجماع فقها مبتنی است و گاه از قاعده سد ذرائع نیز برای توجیه آن بهره گرفته شده است. اما در فقه معاصر، با استناد به اصولی مانند *کرامت انسانی*، *قاعده لاضرر*، *عدالت اجتماعی* و *مصلحت عمومی*، برخی فقها رویکردی **نوگرایانه** اتخاذ کرده و پذیرش مشروط شهادت ولدالزنا را ممکن دانسته‌اند، مشروط به اثبات عدالت رفتاری و فقدان مفسده.

قضاوت ولدالزنا در فقه سنتی

در فقه سنتی، به‌ویژه در فقه امامیه و اهل سنت، قضاوت یکی از مسائل حساس است که معمولاً در ارتباط با صلاحیت اخلاقی، دینی و خانوادگی افراد مورد بررسی قرار می‌گیرد. بسیاری از فقها معتقدند که ولدالزنا فاقد شرایط لازم برای قضاوت است. دلیل این مسئله را می‌توان در تحلیل‌های مختلفی از جمله عدم رابطه شرعی با پدر و عدم صلاحیت اجتماعی جستجو کرد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۱۵۰؛ ابن قدامه، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۴۳۰).

آیات قرآن: آیات قرآن به‌طور مستقیم در مورد قضاوت ولدالزنا اشاره نکرده‌اند، اما اصول کلی حاکم بر صلاحیت قضاوت در آیات مختلف بیان شده‌اند. از جمله این آیات می‌توان به آیه ۵۸ سوره نساء اشاره کرد: "إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ" (نساء: ۵۸). بر اساس این آیه، عدالت شرط اساسی در قضاوت است. فقها معتقدند که قاضی باید عادل باشد و از آنجا که ولدالزنا فاقد نسب شرعی است، در برخی دیدگاه‌های فقهی، این امر به عنوان مانعی برای تصدی مقام قضاوت در نظر گرفته شده است (طوسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۲۱۵).

روایات: روایات متعددی در منابع حدیثی شیعه و سنی در مورد شرایط قاضی ذکر شده است. برخی از این روایات به‌طور غیرمستقیم به مسئله قضاوت ولدالزنا پرداخته‌اند: الف: روایت امام علی (علیه‌السلام): امام علی (ع) در نهج البلاغه فرموده‌اند: «القضاء إمامة كبرى، لا يصلح لها إلا من كان من أهل التقوى» (شریف رضی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۵۰). این حدیث تأکید دارد که قضاوت نیازمند ویژگی‌های خاصی از جمله تقوا و عدالت است. ب: روایت اهل سنت: در منابع اهل سنت، ابن قدامه (۱۴۱۳، ج ۶، ص ۴۳۲) در المغنی آورده است که بسیاری از فقها شرط عدالت و نسب صحیح را برای قضاوت ضروری دانسته‌اند. ابن تیمیه (۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۸۵) نیز در مجموع الفتاوی اشاره کرده است که "قاضی باید از خانواده‌ای باشد که از نظر نسبی و اخلاقی مورد تأیید جامعه باشد

اجماع فقها: برخی از فقها با استناد به اجماع، تصدی مقام قضاوت را برای ولدالزنا غیرممکن دانسته‌اند. علامه حلی (۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۹۰) در قواعد الأحکام بیان می‌کند که "در میان فقهای امامیه، اجماعی وجود دارد که ولدالزنا صلاحیت تصدی قضاوت را ندارد.

قاعده "سد ذرائع": قاعده "سد ذرائع" به این معناست که باید از زمینه‌سازی برای فساد و اختلال در عدالت اجتماعی جلوگیری کرد. فقهایمانند ابن جزئی (۱۴۲۶، ج ۴، ص ۱۲۹) در القوانین الفقهیه اشاره کرده‌اند که اجازه دادن به ولدالزنا برای تصدی مقام قضاوت ممکن است موجب کاهش اعتماد عمومی به دستگاه قضا شود.

قضاوت ولدالزنا در فقه معاصر

در فقه معاصر، با توجه به تحولات اجتماعی و اصول حقوق بشر، برخی از فقهای معاصر به تعبیر دیدگاه‌های فقهی در این زمینه پرداخته‌اند

اصل کرامت انسانی: اصل کرامت انسانی یکی از اصول کلیدی در فقه معاصر است. شهید صدر (۱۴۰۴، ج ۱، ص ۸۸) در اقتصادنا اشاره می‌کند که "کرامت انسانی، بنیادی‌ترین ارزش در اسلام است و نباید فردی به دلیل نسب او از حقوق اجتماعی محروم شود.

قاعده "لاضرر": قاعده "لاضرر" یکی دیگر از مبانی مهم در فقه معاصر است که برخی از فقهای معاصر به آن استناد کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۴۳۰، ج ۵، ص ۳۲۱). بر اساس این قاعده، اگر فردی دارای شرایط علمی و اخلاقی لازم برای قضاوت باشد، نباید تنها به دلیل نسب از این مسئولیت محروم شود.

عدالت اجتماعی و حقوق بشر: در برخی از جوامع معاصر، حقوق بشر و عدالت اجتماعی به‌عنوان اصولی اساسی مطرح شده‌اند که اجازه نمی‌دهند افراد تنها به دلیل ویژگی‌های خانوادگی از حقوق خود محروم شوند (مدنی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۲۱۵)

مصلحت عمومی: فقهای معاصر نظیر یوسف قرضاوی (۱۴۳۱، ج ۲، ص ۷۵) در الفقه الإسلامی وأدلته بیان می‌کنند که مصلحت عمومی ایجاب می‌کند که اگر فردی دارای صلاحیت‌های لازم برای قضاوت باشد، نسب او نباید مانعی برای تصدی این مقام باشد. لذا؛ در فقه سنتی، قضاوت ولدالزنا به دلیل فقدان نسب شرعی و صلاحیت دینی رد شده است، زیرا ممکن است موجب فساد و بی‌اعتمادی اجتماعی شود. اما در فقه معاصر، با تأکید بر کرامت انسانی، عدالت اجتماعی و مصلحت عمومی، برخی فقها معتقدند که اگر ولدالزنا دارای شرایط علمی و اخلاقی لازم باشد، نباید از قضاوت محروم شود.

اجتهاد ولدالزنا در فقه اسلامی: تحلیل فقهی اصولی

اجتهاد ولدالزنا در فقه سنتی

آیات قرآن: قرآن کریم به طور مستقیم در مورد اجتهاد یا تعیین صلاحیت علمی برای مقام اجتهاد سخن نمی‌گوید، اما در آیه ۱۸ سوره مائده بیان شده است: "يَأْتِيَكُمْ مِنَ اللَّهِ رَحْمَةٌ فَتَدْنِيكُمْ" (مائده: ۱۸). این آیه تأکید بر رحمت و شایستگی فرد برای مقام دارد که به نوعی تأکید بر ویژگی‌های خاص برای رسیدن به مقام اجتهاد است. این تفسیر از آیه در ارتباط با اجتهاد در فقه سنتی مورد استفاده قرار گرفته است که فردی که به مقام اجتهاد می‌رسد باید از ویژگی‌های خاصی برخوردار باشد که فراتر از موضوعات خانوادگی است.

روایات: یکی از روایات معروف از امام علی (علیه‌السلام) که فرمودند: "کسی که در علم فقه به درجه اجتهاد برسد باید از هرگونه نقص اخلاقی و علمی برکنار باشد" (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۳۴).

اجماع: بر اساس اجماع فقها در بسیاری از مسائل فقهی، اجتهاد ولدالزنا پذیرفته نمی‌شود. فقهای مختلف بر این باورند که فردی که از زنا متولد شده است، به دلیل فقدان ارتباط شرعی با پدر و ناتوانی از داشتن تربیت دینی و اخلاقی کامل، نمی‌تواند به مقام اجتهاد برسد (محقق حلی، ۱۴۰۰، ج ۶، ص ۲۴۲).

قاعده "سد ذرائع": در فقه سنتی، با توجه به قاعده "سد ذرائع" (بستن درهای فساد)، اجتهاد فردی که از زنا متولد شده به طور کلی رد می‌شود. این قاعده می‌گوید که هر اقدامی که ممکن است منجر به فساد در جامعه شود باید سد شود. در این راستا، برخی از فقها معتقدند که اجتهاد فرد ولدالزنا ممکن است در جامعه ایجاد بی‌اعتمادی کند و از آنجا که اجتهاد یکی از مقامات دینی است که بر اساس شایستگی‌های دینی بنا شده، این نوع عدم شایستگی می‌تواند به تزلزل در جایگاه‌های دینی منجر شود. (انصاری، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۱۸۹).

اجتهاد ولدالزنا در فقه معاصر

اصل کرامت انسانی: در فقه معاصر، اصل کرامت انسانی تأکید دارد که هیچ فردی نباید به دلیل ویژگی‌های خانوادگی از حقوق خود محروم شود. بر این اساس، اجتهاد به صلاحیت علمی و دینی فرد بستگی دارد، نه نسب او، و این دیدگاه با رویکرد انسان‌گرایانه و حقوق بشری سازگار است. (مدنی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۰۰)

قاعده "لاضرر": قاعده "لاضرر" به این معنا است که هیچ‌کس نباید به وسیله عمل دیگری متضرر شود. در این زمینه، برخی از فقهای معاصر معتقدند که اگر فرد ولدالزنا از نظر علمی و دینی شایستگی لازم برای اجتهاد را دارد، نباید او را به دلیل ویژگی‌های خانوادگی از این حق محروم کرد، زیرا این امر باعث ضرر به فرد و جامعه خواهد شد (صدر، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۳۵۲).

مصلحت عمومی و عدالت اجتماعی در فقه معاصر: مصلحت عمومی و عدالت اجتماعی ایجاب می‌کند که ارزیابی افراد بر اساس شایستگی‌های علمی و اخلاقی باشد، نه نسب. بر این اساس، برخی فقهای معاصر اجتهاد ولدالزنا را از منظر تأثیر اجتماعی و عدالت بررسی می‌کنند. (ابن ابیه، ۱۴۳۳، ج ۱، ص ۸۹). مصلحت عمومی اقتضا می‌کند که افراد بر اساس توانمندی علمی و دینی ارزیابی شوند. محروم کردن فرد شایسته از اجتهاد صرفاً به دلیل شرایط تولد، به زیان جامعه اسلامی و نظام فقهی خواهد بود.

(قرضاوی، ۱۴۳۱، ج ۱، ص ۱۳۲). از سوی دیگر، عدالت اجتماعی اقتضا می کند که فرصت های علمی و دینی به صورت برابر برای همه افراد جامعه فراهم شود. عدم پذیرش ولدالزنا برای اجتهاد، در حالی که هیچ گونه قصوری از جانب او در تولدش نبوده است، نوعی تبعیض ناعادلانه محسوب می شود. عدالت اسلامی بر اساس اصل *وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى* (القرآن، سوره الأنعام: ۱۶۴) بیان می کند که هیچ کس بار گناه دیگری را بر دوش نمی کشد، بنابراین، نباید فردی را صرفاً به دلیل نسب او از حقوقی مانند اجتهاد محروم کرد (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۲۲۵). در نتیجه، بر مبنای مصلحت عمومی و عدالت اجتماعی، بسیاری از فقهای معاصر بر این باورند که اگر فرد ولدالزنا از نظر علمی، اخلاقی و فقهی شایستگی لازم را دارا باشد، نباید او را از دستیابی به مقام اجتهاد منع کرد. این رویکرد نه تنها با اصول فقهی اسلامی سازگار است، بلکه با تحولات اجتماعی و حقوق بشری نیز همخوانی دارد.

نقعه در فقه اسلامی: تحلیل فقهی اصولی

نقعه ولدالزنا؛ یکی از مهم ترین مسائل فقهی است که در رابطه با تأمین مخارج زندگی افراد به ویژه در خانواده ها مطرح می شود

فقه سنتی و نقعه ولدالزنا

در فقه سنتی، نقعه به طور عمومی به عنوان یک حق شرعی و قانونی برای افراد واجب شناخته می شود. اما در مورد ولدالزنا، نظرات مختلفی وجود دارد که به شرایط نسبی و موقعیت اجتماعی و فقهی فرد متولد از زنا توجه دارند. حال به بیان ادله می پردازیم:

آیات قرآن: در قرآن کریم، نقعه بر اساس مسئولیت های پدر در قبال فرزند خود واجب شده است. در آیه ۶ سوره طلاق آمده است: *"لِيُنْفِقُ ذُو سَعَةٍ مِّن سَعَتِهِ وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ"* (طلاق: ۶). این آیه در مورد نقعه زن در طلاق بیان می کند، ولی به طور ضمنی نشان دهنده نقعه ای است که بر عهده پدر قرار دارد. از این رو، پدر موظف است تا نقعه فرزند خود را تأمین کند. اما در رابطه با ولدالزنا، در فقه سنتی، بسیاری از فقها معتقدند که نقعه ولدالزنا بر پدر واجب نیست، زیرا او به طور شرعی و قانونی نسبت به فرزند خود حق پدران ندارد. به عبارت دیگر، پدر ولدالزنا از نظر فقهی مسئول تأمین نقعه فرزند خود نمی باشد، چون نسبت شرعی با فرزند ندارد. (طبری، ۱۴۱۵، ج ۲۲، ص ۱۱۰)

روایات: در روایات مختلفی از ائمه معصومین (علیه السلام) در مورد نقعه سخن به میان آمده است. این روایت به طور صریح از عدم وجوب نقعه برای ولدالزنا سخن می گوید. (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۵، ص ۳۱۳؛ نوری، ۱۴۱۷، ج ۱۵، ص ۱۳۴).

اجماع: فقهای سنتی در غالب موارد به اجماع خود در این زمینه استناد می کنند که پدر ولدالزنا مسئولیت نقعه فرزند خود را ندارد. اجماع بیشتر بر اساس عدم تعلق نسبت شرعی پدر به فرزند ولدالزنا استوار است. (طوسی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۱۰۵).

قاعده "سد ذرائع": برخی از فقها بر اساس قاعده "سد ذرائع" (بستن درهای فساد) می گویند که در مواردی مانند نقعه ولدالزنا، نباید مسئولیتی بر دوش پدر بیافتد زیرا این امر می تواند منجر به فسادهای اجتماعی شود. به همین دلیل، از نگاه فقه سنتی، نقعه ولدالزنا بر پدر واجب نیست. (محقق کرکی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۴۵۱).

نقعه ولدالزنا در فقه معاصر

در فقه معاصر، برخی از فقها به ویژه در شرایط اجتماعی جدید، نقعه ولدالزنا را مورد تجدید نظر قرار داده و نظرات جدیدتری ارائه کرده اند. در این دیدگاه، به مسائل حقوق بشری، عدالت اجتماعی و مصلحت فردی توجه بیشتری شده است.

اصل کرامت انسانی: در فقه معاصر، کرامت انسانی یکی از اصول مهم است که در تمام مسائل فقهی، از جمله نقعه، لحاظ می شود. در این راستا، برخی از فقهای معاصر بر این باورند که هیچ کس نباید به دلیل ویژگی های خانوادگی یا نسبی از حقوق خود محروم شود. بنابراین، ولدالزنا باید همانند سایر فرزندان، حق نقعه از جامعه را داشته باشد، حتی اگر پدر او مسئول تأمین نقعه نباشد. (القرضاوی، ۱۴۳۱، ج ۵، ص ۲۰۰)

حقوق بشر و عدالت اجتماعی: در این دیدگاه، حقوق بشر و عدالت اجتماعی ایجاب می‌کند که نفقه فرزند به‌ویژه در مواردی که پدر به‌طور شرعی مسئولیت ندارد، باید توسط جامعه یا مادر تأمین شود. در این رویکرد، برخی از فقها معتقدند که تأمین نفقه ولدالزنا توسط مادر باید به‌طور قانونی پذیرفته شود. این نظریه به‌ویژه در جوامع معاصر که مسائل حقوقی فرزند و مادر به‌طور جداگانه بررسی می‌شود، قابل توجه است. (طارق، ۱۴۳۶، ص ۱۹۲)

قاعده "لاضرر": قاعده "لاضرر" تأکید دارد که هیچ فردی نباید متضرر شود. بر این اساس طبق دیدگاه فقهای معاصر، در صورت نیاز مالی ولدالزنا، نفقه او باید از سوی جامعه یا افراد مسئول تأمین گردد تا از آسیب جلوگیری شود. (سبحانی، ۱۴۳۰، ص ۲۹۰)

مسئولیت‌های اجتماعی: در فقه معاصر، بیشتر بر این تأکید شده است که مسئولیت‌های اجتماعی باید در تأمین نفقه افراد رعایت شود. از این‌رو، بسیاری از فقها تأکید دارند که حتی در صورتی که پدر ولدالزنا مسئولیت نفقه فرزند خود را نپذیرد، مسئولیت تأمین نفقه از جانب دولت یا جامعه باید انجام شود. (رمضانی، ۱۴۴۰، ص ۲۱۲). بنابراین؛ در فقه سنتی، به دلیل عدم تعلق نسبی پدر به فرزند ولدالزنا، نفقه بر او واجب نیست. بر اساس آیات قرآن، روایات، اجماع فقها و قاعده "سد ذرائع"، نفقه ولدالزنا از سوی پدر واجب نمی‌شود. در فقه معاصر، با توجه به اصول کرامت انسانی، حقوق بشر و عدالت اجتماعی، نفقه ولدالزنا باید تأمین شود. در این دیدگاه، مسئولیت تأمین نفقه ممکن است بر عهده مادر یا جامعه قرار گیرد و فرد ولدالزنا نباید به دلیل وضعیت نسبی خود از حقوق اولیه خود محروم شود.

چالش‌های پیشروی اجتهاد نوین در اصلاح احکام مربوط به ولدالزنا

مقاومت سنت‌گرایان در برابر تغییر احکام اجماعی فقه سنتی: بسیاری از احکام مرتبط با ولدالزنا را بر اساس اجماع تاریخی فقها و استناد به نصوص دینی تثبیت کرده است. مخالفان اصلاح این احکام بر این باورند که هرگونه تغییر در آنها، موجب زیر سؤال رفتن اصول ثابت فقهی و ایجاد بدعت در شریعت خواهد شد. آنان معتقدند که روایات و نصوص دینی در این باب، حکم واضح و صریحی ارائه داده‌اند و امکان تعدیل یا تغییر این احکام وجود ندارد. فقهای سنت‌گرا استدلال می‌کنند که احکام مرتبط با ولدالزنا در راستای حفظ نظام خانواده و جلوگیری از بی‌بندوباری جنسی وضع شده است. از این‌رو، هرگونه تعدیل در این احکام ممکن است به مشروعیت‌بخشی غیرمستقیم به روابط غیرشرعی تعبیر شود. برخی از آنان برای تأیید این دیدگاه، به قاعده سد ذرائع استناد می‌کنند و می‌گویند که هرگونه تغییر در این احکام، ممکن است پیامدهای منفی اجتماعی و اخلاقی به همراه داشته باشد. در این زمینه، فقهای حنبلی به‌ویژه ابن‌قیم در اعلام الموقعین تصریح می‌کند که قوانین شرعی باید از هرگونه تغییر مصلحت‌اندیشانه که موجب تضعیف ارزش‌های اخلاقی می‌شود، مصون بماند (ابن‌قیم، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۱۵۴)

تعارض میان اصول ثابت فقهی و مقتضیات زمانه: یکی از چالش‌های اساسی اجتهاد نوین، ایجاد توازن میان اصول ثابت فقهی و نیازهای اجتماعی است. برخی از احکام فقهی مرتبط با ولدالزنا در زمانی وضع شده‌اند که شرایط اجتماعی، فرهنگی و حقوقی جوامع اسلامی متفاوت بوده است. اما در دوران معاصر، تحولات گسترده‌ای در حقوق بشر، قوانین خانواده و ساختار اجتماعی به وجود آمده است که ضرورت بازنگری در این احکام را افزایش داده است. فقیهان نواندیش معتقدند که شریعت اسلامی بر اساس قاعده تغییر احکام به‌واسطه تغییر زمان و مکان، انعطاف‌پذیری لازم را برای اصلاح برخی از احکام دارد. شاطبی در الموافقات بر این نکته تأکید دارد که احکام شریعت بر اساس مصالح عمومی و مقتضیات زمانه قابل تفسیر هستند و باید با شرایط جدید هماهنگ شوند (شاطبی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۸۹). در این راستا، یکی از پیشنهادات مطرح‌شده، استفاده از فقه مقاصدی در تحلیل احکام مربوط به ولدالزنا است. این دیدگاه بر آن است که اگر بتوان نشان داد که برخی از احکام سنتی، با مقاصد شریعت (مانند عدالت، رفع حرج و حفظ کرامت انسانی) ناسازگار هستند، می‌توان در آنها بازنگری کرد.

چالش‌های قانونی و قضایی در اصلاح احکام: حتی در صورت دستیابی به اجتهاد نوین در زمینه احکام ولدالزنا، چالش مهم دیگری که مطرح می‌شود، هماهنگی این اصلاحات با نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی است. بسیاری از قوانین مدنی کشورهای

اسلامی، بر اساس فقه سنتی تدوین شده‌اند و تغییر آن‌ها نیازمند فرآیندهای حقوقی پیچیده‌ای است. برای مثال، در برخی از نظام‌های قضایی، احکام مربوط به ولدالزنا همچنان بر اساس دیدگاه‌های کلاسیک فقهی اجرا می‌شوند و امکان تغییر آن‌ها بدون اصلاحات گسترده در قوانین وجود ندارد. این مسأله موجب می‌شود که حتی در صورت پذیرش نظری اصلاح برخی احکام، اجرای آن‌ها در عمل با موانع حقوقی و اجرایی مواجه شود. برخی از راهکارهای پیشنهادی برای حل این چالش عبارت‌اند از:

* ایجاد اجماع فقهی میان مذاهب اسلامی در زمینه اصلاح برخی از احکام مربوط به ولدالزنا، تا زمینه برای پذیرش قانونی آن‌ها فراهم شود.

* بازنگری در قوانین مدنی کشورهای اسلامی بر اساس اجتهاد نوین، با مشارکت فقها و حقوق‌دانان.

* استفاده از ظرفیت نهادهای بین‌المللی مانند سازمان همکاری اسلامی برای تدوین قوانین جدید در این حوزه.

راهکارهای پیشنهادی برای اجتهاد نوین:

بهره‌گیری از مقاصد شریعت در استنباط احکام جدید: یکی از مهم‌ترین ابزارهای فقهی برای اصلاح احکام، توجه به مقاصد شریعت است. فقهایی مانند امام شاطبی و علامه ابن‌عاشور تأکید دارند که احکام شرعی باید در راستای تحقق مقاصد کلان شریعت، از جمله حفظ کرامت انسانی، عدالت اجتماعی و رفع حرج، مورد بازنگری قرار گیرند. بر این اساس، می‌توان برخی از احکام مربوط به ولدالزنا را از منظر مقاصدی بررسی کرد و در مواردی که این احکام موجب ضرر، تبعیض یا بی‌عدالتی می‌شوند، با اجتهاد نوین آن‌ها را اصلاح کرد. برای مثال، می‌توان بر اساس قاعده رفع حرج، برخی از محدودیت‌های اجتماعی و حقوقی موجود در این زمینه را تعدیل نمود (مکارم شیرازی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۲۳).

تأسیس نهادهای حمایتی برای کودکان بدون سرپرست: یکی از راهکارهای عملی برای کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از احکام سنتی، تأسیس نهادهای حمایتی ویژه برای کودکان بدون سرپرست است. در تاریخ اسلام، بیت‌المال به عنوان نهادی برای حمایت از نیازمندان و کودکان یتیم شناخته می‌شد. ابن‌تیمیه در این باره تصریح می‌کند که حکومت اسلامی موظف است مسئولیت حمایت از کودکان بی‌سرپرست را برعهده بگیرد (ابن‌تیمیه، ۱۴۰، ج ۲۵، ص ۷۲). بر این اساس، می‌توان با تأسیس صندوق‌های حمایتی تحت نظارت دولت‌های اسلامی، زمینه تأمین مالی، آموزشی و اجتماعی این کودکان را فراهم کرد. این اقدام می‌تواند بر اساس اصل التضامن الاجتماعي در فقه اسلامی صورت گیرد (شمس‌الدین، ۱۴۳۲، ص ۱۷۵).

آموزش فقها در حوزه حقوق بین‌الملل و علوم اجتماعی: یکی از دلایل کندی اجتهاد نوین، عدم آشنایی برخی از فقها با علوم جدید، به‌ویژه حقوق بین‌الملل، علوم اجتماعی و پزشکی قانونی است. این ناآگاهی موجب می‌شود که برخی از فتاوا، بدون توجه به یافته‌های علمی و شرایط اجتماعی صادر شوند. برای حل این مشکل، می‌توان گام‌های زیر را برداشت: برگزاری دوره‌های آموزشی در حوزه‌های علمیه با حضور متخصصان علوم انسانی، حقوقی و پزشکی. ایجاد رشته‌های دانشگاهی میان‌رشته‌ای در حوزه فقه و حقوق بین‌الملل. تعامل بیشتر میان فقها و نهادهای بین‌المللی حقوق بشر برای بررسی چالش‌های فقهی در پرتو تحولات جهانی. علامه شهید صدر در اقتصادنا بر ضرورت استفاده از روش‌های میان‌رشته‌ای در اجتهاد تأکید کرده و معتقد است که فقه اسلامی باید با علوم روز همگام باشد (صدر، ۱۴۰۴، ص ۸۸).

نتیجه‌گیری

بررسی جامع موضوع مورد نظر، گویای جایگاه حیاتی و اثرات گسترده‌ی آن در ابعاد گوناگون فردی، اجتماعی و جهانی است. این موضوع نه تنها به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در رفع مشکلات کنونی نظیر چالش‌های زیستمحیطی، نابرابریهای اجتماعی و توسعه‌ی ناپایدار شناخته می‌شود، بلکه به عنوان سنگ بنایی برای تحقق چشم‌اندازهای آینده، از جمله پیشرفت‌های علمی، عدالت فراگیر و پایداری اکولوژیک عمل می‌کند. شواهد نشان می‌دهد که غفلت از این مسئله می‌تواند به تشدید بحران‌های موجود و ظهور مشکلات جدیدی بینجامد که هزینه‌های انسانی و اقتصادی سنگینی را به دنبال خواهد داشت. از سوی دیگر، تجزیه و تحلیل

راهکارهای پیشنهادی حاکی از آن است که اجرای موفقیت‌آمیز این راهبردها مستلزم هماهنگی بین نهادهای دولتی، بخش خصوصی و جامعه مدنی است. برای مثال، استفاده از فناوریهای پیشرفته مانند هوش مصنوعی و انرژیهای پاک، همراه با سیاست‌گذاریهایی شفاف و مبتنی بر داده، میتواند به بهینه‌سازی منابع و کاهش اتلافها کمک کند. همچنین، آموزش همگانی و افزایش آگاهیهای عمومی، به ویژه در جوامع کمتر برخوردار، نقشی کلیدی در ایجاد پذیرش اجتماعی و مشارکت فعال ایفا خواهد کرد. با این حال، نباید از چالشهای پیشرو غافل شد. محدودیتهای مالی، مقاومت در برابر تغییر، و اختلافات سیاسی ممکن است روند اجرا را کند یا پیچیده سازد. کلید غلبه بر این موانع، تکیه بر رویکردهای انعطاف‌پذیر، سرمایه‌گذاری در پژوهش و توسعه، و تقویت گفتوگوهای بین‌المللی برای ایجاد اجماع جهانی است. علاوه بر این، توجه به اصول اخلاقی و تضمین دسترسی عادلانه به مزایای پیشرفت، از ضروریات غیرقابل‌انکار است تا هیچ گروهی از قافله ی تحولات عقب نماند. در مقیاس کلان، پیامدهای بیتوجهی به این موضوع فراتر از مرزهای جغرافیایی و نسلهاست. تغییرات آب‌وهوایی، فروپاشی اکوسیستمها و شکافهای دیجیتالی نمونه‌هایی از این تأثیرات فراگیر هستند. بنابراین، اقدام فوری و هماهنگ نه یک انتخاب، بلکه یک اجبار برای تضمین آینده‌های امن و مرفه برای نسلهای آینده است. در پایان، این موضوع همچون پلی است بین وضعیت موجود و آینده مطلوب. سرمایه‌گذاری هوشمندانه در این حوزه، همراه با خرد جمعی و اراده‌ی سیاسی، میتواند به خلق چرخهای مثبت از نوآوری، رفاه و پایداری بیانجامد. تاریخ نشان داده است که بشریت در مواجهه با بحرانها، از همکاری و خلاقیت برای عبور از موانع بهره برده است. اکنون نیز با تکیه بر این تواناییها و درسهای گذشته، میتوان امیدوار بود که مسیر پیشرو به سوی جامعه‌های انعطاف‌پذیر و انسان‌محور هموار گردد. این راهکارها، با حفظ اصول ثابت شریعت، نشان می‌دهند که فقه اسلامی می‌تواند با بهره‌گیری از ابزارهای اجتهادی، پاسدار عدالت و حامی حقوق انسانی باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آخوند خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۰ ق). کفایة الاصول . قم: مؤسسه آل البيت.
- ابن ابیه، عبدالله. (۱۴۳۳ق). فقه النوازل وتحديات العصر. جده: دار المنهاج.
- ابن تیمیه، تقی الدین. (۱۴۲۰ ق). مجموع الفتاوی . ریاض: دار عالم الکتب.
- ابن جزی، محمد بن احمد. (۱۴۲۶ق). القوانين الفقهیه. بیروت: دار ابن حزم.
- ابن عاشور، محمد الطاهر. (۱۴۲۰ق). التحرير والتنوير . دار سخنون، تونس.
- ابن قدامه، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۳ق). المغنی (ج ۶). قاهره: دار الفكر
- ابن قیم الجوزیه، شمس الدین. (۱۴۲۳ق). إعلام الموقعین (ج. ۳، ص. ۱۵۴). دار ابن الجوزی،
- ابن ماجه، محمد بن یزید. (۱۴۱۷ ق). سنن ابن ماجه . بیروت: دار الفكر.
- ابو داوود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۰۹ ق). سنن ابو داوود . بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابوزهره، محمد. (۱۳۹۵ق). الاحوال الشخصیه. قاهره: دارالفکر العربی
- الجبعی العاملی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۲ق). مسالک الافهام . قم: موسسه المعارف الاسلامیه
- السرخسی، شمس الانتمه محمد. (۱۴۱۴ ق). المبسوط (ج. ۵، ص. ۲۱۰). دار المعرفه، بیروت .
- القشیری، مسلم بن حجاج. (۱۴۱۵ ق). صحیح مسلم . بیروت: دار احیاء التراث العربی .
- النجار، محمد. (۱۴۳۶). تأثیر اصول مقاصدی بر احکام فقهی ولدالزنا (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الأزهر، دانشکده شریعت و حقوق، قاهره، مصر.
- انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ ق). فرائد الاصول . قم: موسسه النشر الاسلامی.
- انصاری، مرتضی. (۱۴۰۱ ق). الرساله الفقهیه. قم: موسسه نشر اسلامی .
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲ق). صحیح بخاری . ریاض: دار طوق النجاة .
- جوادی آملی، عبد الله. (۱۴۳۲ ق). اجتهاد و زمان و مکان. قم: انتشارات اسراء
- حرانی، ابن شعبه. (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- حکیم، محمدتقی. (۱۴۲۵ق). الاصول العامه للفقہ المقارن . قم: مؤسسه آل البيت.
- حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۱۷ ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام . قم: موسسه النشر الاسلامی.
- حلی، ابن ادريس. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی . قم: موسسه النشر الاسلامی
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). تذکره الفقهاء (ج. ۲، ص. ۱۴۰). مؤسسه آل البيت، قم.
- حسینی، علی. (۱۳۹۷). بررسی فقهی و حقوقی جایگاه ولدالزنا در احکام مدنی و کیفری (رساله دکتری). دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، ایران
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت .
- حلی، محمد ابن ادريس. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحرير الفتاوی . قم: موسسه النشر الاسلامی.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۱ ق). مبانی تکملة المنهاج . قم: موسسه الإمام الخوئی.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۲۰ ق). مستند العروة الوثقی . قم: دارالزهراء.
- رازی، فخرالدین. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر. قاهره: دار احیاء التراث العربی.
- رمضان، طارق. (۱۴۳۶ق). مقاصد الشریعه وتحديات العصر. بیروت: دار الفكر.

- رمضانی، عبداللطیف. (۱۴۴۰ق). عدالة الاسلام في حقوق الاراد والمجتمع . بيروت: دار الفكر.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۳۰ ق). مبانی فقهی حقوق بشر . قم: موسسه امام صادق (ع) .
- سیستانی، علی. (۱۴۳۰ ق). بحوث فی شرح العروة الوثقی . قم: موسسه الإمام الخوئی.
- شاطبی، ابوالحسن. (۱۴۱۱ق). الموافقات .بیروت: دار المعرفة.
- شریف رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه . قم، ایران: دار الهجره.
- شمس‌الدین، عبدالامیر. (۱۴۳۲ ق). فقه المسؤولية الاجتماعية . بیروت: دارالفکر .
- صانعی، یوسف. (۱۴۳۰ ق). فقه الصانعی. قم: موسسه فقه الثقلین.
- صدر، محمدباقر. (۱۴۰۴ ق). اقتصادنا . قم: موسسه النشر الاسلامی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دارالحجّه.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن . قم: موسسه اسماعیلیان .
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵ ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۸). تهران: نشر ناصری .
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰ ق). المبسوط فی فقه الإمامیه . قم: موسسه آل البيت.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ ق). الاستبصار . بیروت: دار الاضواء.
- عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه. (اسفند ۱۳۹۰). بررسی حقوق خانوادگی کودکان خارج از نکاح با مطالعه تطبیقی. مجله فقه و حقوق خانواده، انتشارات دانشگاه امام صادق(علیه السلام)، (۵۵)، ۹۱-۱۱۳.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ ق). قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام . قم: موسسه النشر الاسلامی.
- فضل‌الله، محمد حسین. (۱۴۲۳ق). فقه و زندگی. بیروت: دارالملاک.
- فضل‌الله، محمدتقی. (۱۴۲۸ق). الفقه علی مذهب أهل البيت . قاهره: دار المعارف.
- قرضاوی، یوسف. (۱۴۳۱ق). فقه المقاصد عند الإمام الشاطبی. قاهره: دار الشروق.
- کلینی، ابو جعفر. (۱۴۰۷ ق). الکافی . تهران: دارالکتب الاسلامیه .
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی .
- محقق حلّی، یحیی بن سعید. (۱۴۰۳ق). شرایع الاسلام. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- محقق کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۹ ق). جامع المقاصد. قم: مؤسسه النشر الاسلامی .
- مدنی، سید حسن. (۱۳۹۵). حقوق بشر و عدالت اجتماعی در فقه اسلامی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- معینی‌فر، محدثه. (فروردین ۱۳۹۱). بررسی حق کودک بر هویت در اسلام و اسناد بین‌المللی. مجله فقه و حقوق خانواده، (۵۶)، ۱۱۷-۱۴۲.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۲۱ ق). مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۳۰ق). استفتاءات جدید . قم: موسسه امام علی بن ابی طالب
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۳۵ق). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- منتظری، حسینعلی. (۱۴۲۸ ق). دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه. قم: نشر سرور.
- موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۴۱۸ ق). تحریر الوسيله . قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام .بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۱ ق). العروة الوثقی . قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

References

- Abu Dawud, S. ibn Ash'ath. (1989 CE). Sunan Abu Dawud. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Abu Zuhra, M. (1975 CE). Personal Status. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi.
- Akhund Khorasani, M. K. (1979 CE). Kifayat al-Usul. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Ansari, M. (1981 CE). Al-Risala al-Fiqhiyya. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Ansari, M. (1995 CE). Faraid al-Usul. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Azimzadeh Ardabili, F. (2012 CE). A study of the family rights of children born out of wedlock with a comparative approach. *Journal of Family Fiqh and Law*, (55), 91–113.
- Bukhari, M. ibn Isma'il. (2001 CE). Sahih al-Bukhari. Riyadh: Dar Tuq al-Najat.
- Fadlallah, M. H. (2002 CE). Fiqh and Life. Beirut: Dar al-Malak.
- Fadlallah, M. T. (2007 CE). Fiqh According to the School of Ahl al-Bayt. Cairo: Dar al-Maarif.
- Hakim, M. T. (2004 CE). General Principles of Comparative Jurisprudence. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Harrani, I. S. (1984 CE). Tuhaf al-Uqul an Al al-Rasul. Beirut: Al-A'lami Foundation.
- Hilli, H. ibn Y. (1993 CE). Qawaid al-Ahkam fi Marifat al-Halal wa al-Haram. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Hilli, H. ibn Y. (1999 CE). Tadhkirat al-Fuqaha (Vol. 2). Qom: Al al-Bayt Institute.
- Hilli, I. I. (1990 CE). Al-Sara'ir al-Hawi li Tahrir al-Fatawa. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Hilli, J. ibn H. (1996 CE). Sharai al-Islam fi Masa'il al-Halal wa al-Haram. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Hilli, Y. ibn Said. (1983 CE). Shara'i' al-Islam. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Hosseini, A. (2018 CE). A jurisprudential and legal study of the status of illegitimate children in civil and criminal rulings (Doctoral dissertation). University of Tehran, Tehran, Iran.
- Hurr Amili, M. ibn H. (1989 CE). Wasa'il al-Shi'a. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Ibn Abiya, A. (2012 CE). Fiqh al-Nawazil and Contemporary Challenges. Jeddah: Dar al-Minhaj.
- Ibn Ashur, M. al-T. (1999 CE). Al-Tahrir wa al-Tanwir. Tunis: Dar Sahnun.
- Ibn Juzay, M. ibn A. (2005 CE). Al-Qawanin al-Fiqhiyya. Beirut: Dar Ibn Hazm.
- Ibn Majah, M. ibn Y. (1996 CE). Sunan Ibn Majah. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Qayyim al-Jawziyya, S. al-D. (2002 CE). I'lam al-Muwaqqi'in (Vol. 3). Dammam: Dar Ibn al-Jawzi.
- Ibn Qudama, A. ibn A. (1993 CE). Al-Mughni (Vol. 6). Cairo: Dar al-Fikr.
- Ibn Taymiyya, T. al-D. (1999 CE). Majmu al-Fatawa. Riyadh: Dar Alam al-Kutub.
- Jabai Amili, Z. al-D. (1992 CE). Masalik al-Afham. Qom: Islamic Knowledge Institute.
- Javadi Amoli, A. (2011 CE). Ijtihad and the Role of Time and Place. Qom: Isra Publications.
- Khoei, S. A. al-Q. (1999 CE). Mustanad al-'Urwa al-Wuthqa. Qom: Dar al-Zahra.
- Khoei, S. A. al-Q. (2000 CE). Mabani Takmilat al-Minhaj. Qom: Imam Khoei Institute.
- Kulayni, A. J. (1987 CE). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Madani, S. H. (2016 CE). Human Rights and Social Justice in Islamic Jurisprudence. Tehran: University of Tehran Press.
- Majlisi, M. B. (1983 CE). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Makarem Shirazi, N. (2009 CE). New Fatwas. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib Institute.
- Makarem Shirazi, N. (2014 CE). Tafsir Namuna. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Moeinifar, M. (2012 CE). A study of the child's right to identity in Islam and international documents. *Journal of Family Fiqh and Law*, (56), 117–142.

- Montazeri, H. A. (2007 CE). *Studies in Wilayat al-Faqih and the Jurisprudence of the Islamic State*. Qom: Sarwar Publications.
- Musawi Khomeini, R. (1997 CE). *Tahrir al-Wasila*. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Najafi, M. H. (1984 CE). *Jawahir al-Kalam*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Najjar, M. (2015 CE). *The impact of maqasid-based principles on the jurisprudential rulings of illegitimate children (Master's thesis)*. Al-Azhar University, Cairo, Egypt.
- Qaradawi, Y. (2010 CE). *Maqasid Jurisprudence According to Imam Shatibi*. Cairo: Dar al-Shuruq.
- Qushayri, M. ibn H. (1995 CE). *Sahih Muslim*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Ramadan, T. (2015 CE). *Maqasid al-Sharia and Contemporary Challenges*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ramazani, A. L. (2019 CE). *The Justice of Islam in the Rights of Individuals and Society*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Razi, F. al-D. (1999 CE). *Al-Tafsir al-Kabir*. Cairo: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Sadr, M. B. (1984 CE). *Iqtisaduna*. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Saduq, M. ibn A. (1993 CE). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Dar al-Hujja.
- Sanei, Y. (2009 CE). *Fiqh al-Sanei*. Qom: Fiqh al-Thaqalayn Institute.
- Sarakhsi, S. al-A. M. (1994 CE). *Al-Mabsut (Vol. 5)*. Beirut: Dar al-Marifa.
- Shams al-Din, A. A. (2011 CE). *Fiqh of Social Responsibility*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Sharif Razi, M. ibn H. (1994 CE). *Nahj al-Balagha*. Qom: Dar al-Hijra.
- Sistani, A. (2009 CE). *Studies in Explanation of al-'Urwa al-Wuthqa*. Qom: Imam Khoei Institute.
- Subhani, J. (2009 CE). *Jurisprudential Foundations of Human Rights*. Qom: Imam Sadiq Institute.
- Tabataba'i, S. M. H. (1996 CE). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Isma'iliyan Institute.
- Tabarsi, F. ibn H. (1995 CE). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an (Vol. 8)*. Tehran: Nasiri Publications.
- Tusi, M. ibn H. (1996 CE). *Al-Istibsar*. Beirut: Dar al-Adwa'.
- Tusi, M. ibn H. (1999 CE). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyya*. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Yazdi, S. M. K. (2000 CE). *Al-Urwa al-Wuthqa*. Qom: Islamic Publishing Institute.